

بررسی نقوش و نمادهای کاشی کاری دوره قاجار در دو مسجد- مدرسه: آقابزرگ و سلطانیه (امام خمینی) کاشان

سمیه شیراوند*

امیرحسین چیت‌سازیان**

چکیده:

از عوامل مؤثر در شکوه و زیبایی معماری ایران، به‌ویژه در دوران اسلامی، به تزیین و آرایش بناها می‌توان اشاره کرد. در این میان، مسجد- مدرسه آقابزرگ و مسجد- مدرسه امام خمینی از شاهکارهای معماری دوره قاجار در شهر کاشان، از لحاظ تزیینات و به‌خصوص نقوش کاشی کاری حائز اهمیت هستند. بررسی و مطالعه در نقوش کاشی کاری این دو بنا می‌تواند باعث بازشناسی هویت فرهنگی این دو بنا شود. با توجه به خلأ نسبی علمی تحقیقاتی در رابطه با معماری مدارس تاریخی کشورمان به‌خصوص در بحث تزیینات، پژوهش حاضر بر آن بوده است تا با استفاده از روش تحلیلی توصیفی و انجام تحقیقات کتابخانه‌ای در عرصه آرایه‌های معماری این دو بنا و تحقیقات میدانی، به ارزیابی و تحلیل نقوش و نمادهای این دو بنای شاخص معماری دوره قاجار در کاشان بپردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بیشتر تزیینات به‌کاررفته در کاشی کاری مسجد- مدرسه آقابزرگ و مسجد- مدرسه امام خمینی تحت تأثیر هنرهای تزیینی غرب و فضای فرنگی مآبی به صورت طبیعت‌گرا، غیر انتزاعی و

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

* دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشگاه کاشان / samin.shiravand@gmail.com

** دانشیار دانشگاه کاشان / chitsazian@kashanu.ac.ir

تقلیدی هستند. نقوشی همچون گل و گلدان، گل و مرغ و گل و برگ‌های طبیعی مانند گل زنبق و گل‌فرنگ و نقوش پرندگان در این دو بنا به چشم می‌خورد که هریک جایگاهی را در تزئین به خود اختصاص داده و با رنگ‌بندی ویژه کاشی‌ها جلوه‌ی زیبایی را به محیط معنوی آن‌ها بخشیده‌اند.

کلیدواژه‌ها: نقوش کاشی‌کاری، نمادهای کاشی‌کاری، مسجد- مدرسه آقابزرگ، مسجد- مدرسه امام خمینی کاشان، دوره قاجار.

مقدمه

تزئین یکی از عوامل مهم در معماری ایران است که نمای ساختمان را از حالت خشک و بی‌روح خارج می‌کند و به آن هویت و ویژگی خاص می‌دهد. تزئین در معماری سنتی ما جایگاه ویژه‌ای دارد. معماری سنتی ایران به‌ویژه معماری مذهبی، بی‌مدد تزئین کاشی نه توان نمایاندن خود را دارد و نه یارای آشکاری و صلابت شکوه و زیبایی را. (نقاشی روی کاشی، ص ۱۴) به بیان دیگر، «تزئین در هنر اسلامی برای بیان فضای قدسی است. زینت که به عنوان یکی از پایه‌های تصویری هنر اسلامی ارزیابی شده، وسیله یا بیانی تصویری است برای شرافت بخشیدن به "ماده": سطح، رنگ، خط، آجر، گل، گچ، کاشی و... تا به افق‌های برتر اعتلا یابند و رنگ و هویت معنایی و نهایتاً شخصیت فوق طبیعی بیابند و معنوی و الوهی شوند.» (حکمت هنر اسلامی، ص ۷۷ و ۷۸) دو بنای مسجد - مدرسه آقابزرگ و امام خمینی هر دو متعلق به دوره قاجار هستند که هر دو در شهر کاشان واقع شده و هر کدام ویژگی‌های خاص تزئینات ناشی از محصولات فرهنگی، اجتماعی زمانه خود را دارند و می‌توان ادعا کرد که هر دو بنا از شاهکارهای نغز و هنرمندانه دوره قاجار هستند. در این پژوهش سعی می‌شود نقوش و نمادهای کاشی‌کاری دو بنای مسجد- مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند و ویژگی‌های نقوش و نمادهای هر بخش بررسی شوند. این‌گونه تحقیقات می‌تواند قدمی مؤثر در راستای بازنگری تطابق و استفاده دوباره از نمادها و تزئینات گذشته به شکل سازگار با مساجد امروز باشد

پیشینه تحقیق

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی‌کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

با توجه به بررسی‌های به‌عمل‌آمده می‌توان گفت تاکنون تحقیق جامعی درباره‌ی ارزیابی و تحلیل تزیینات و آرایه‌های دو مسجد- مدرسه‌ی آقابزرگ و امام خمینی کاشان صورت نگرفته است. به‌طور کلی، مقالات و نوشتارهایی که در این زمینه نوشته شده است، عموماً به معرفی بناها در حد توصیف تاریخیچه، چاپ نقشه‌ها و تعدادی عکس پرداخته‌اند و کمتر تجزیه و تحلیل صورت گرفته است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر با استفاده از روش تحقیق توصیفی تحلیلی و با مطالعات میدانی به صورت مشاهده مستقیم و حضور در هر دو بنا و مطالعات کتابخانه‌ای در عرصه آرایه‌ها و تزیینات معماری هر دو بنا انجام شده است. در بخش کتابخانه‌ای، از منابع مختلفی برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به بناها استفاده شده است. این منابع عبارت‌اند از: منابع موجود در کتابخانه هنر دانشگاه کاشان، اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان شامل آرشیو عکس سازمان و اطلاعات موجود در سایت میراث فرهنگی و تعدادی از سایت‌های اینترنتی معتبر همچون سایت نور و دانشنامه و منابع مشابه دیگر.

۱. تاریخچه

۱.۱. تاریخچه مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان

مسجد- مدرسه آقابزرگ واقع در خیابان فاضل نراقی کاشان یکی از باشکوه‌ترین و زیباترین مساجد دوره قاجار در ایران به‌شمار می‌رود. بنیان‌گذار آن شخصی به‌نام حاج محمدتقی خان‌بان است که آن را در سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۰ ق جهت برپایی نماز و مجالس درس و بحث داماد خود ملا مهدی نراقی دوم، ملقب به آقابزرگ بنا کرده است (آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز، ص ۲۵۴). تمام بنا از جمله گنبد آن (که جزء بزرگ‌ترین گنبدهای آجری است) با آجر ساخته شده است. تزیینات به‌کاررفته در این بنا عبارت است از: کاشی‌کاری معقلی، کاشی‌کاری هفت‌رنگ، آجرکاری، کتیبه‌های نفیس گچی و کاشی، مقرنس‌کاری، خطاطی ثلث و نستعلیق و نقاشی... . نقاشی این مدرسه توسط استاد محمدباقر قمصری صورت گرفته است. (نگاهی به بناهای تاریخی کاشان، ص ۲۶) مسجد دارای سردر زیبایی است که سقف آن با

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پایه ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

مقرنس‌های معلق گچ‌بری و نقاشی تزیین شده است. طبقه تحتانی حیاط مسجد (گودال باغچه) اختصاص به مدرسه داشته و حجره‌هایی پیرامون آن ساخته شده‌اند. در حال حاضر صحن فوقانی و تحتانی حجره‌ها، محل سکونت طلاب است. گنبد، مناره، گلدسته، شبستان و ایوان‌ها همگی گواه بر مسجد بودن این مکان و حجره‌های اطراف ایوان‌ها در دو طبقه، کتابخانه، سالن مطالعه و... بیانگر مدرسه بودن این بناست.

۲.۱. تاریخچه مسجد- مدرسه امام خمینی کاشان

مسجد- مدرسه دیگر، مسجد- مدرسه امام خمینی بزرگ‌ترین مدرسه طلبه‌نشین کاشان معروف به مدرسه شاه یا مدرسه سلطانی از بناهای فتحعلی شاه قاجار (۱۲۱۲-۱۲۵۰ق) است. ساختمان آن از سال ۱۲۲۱-۱۲۲۹ق به سرپرستی میرزا ابوالقاسم اصفهانی که از طرف حاجی حسین خان صدر اعظم (که عهده‌دار حکومت کاشان بوده) به انجام رسیده و امر تولیت و تدریس و تصدی موقوفات مدرسه نیز به حاجی ملا احمد نراقی واگذار شده است.^۱ جلوخان مدرسه دارای سردر کاشی‌کاری شده بوده و بر فراز آن هم مأذنه خوش‌اسلوبی ساخته شده است. صحن مدرسه به شکل مربع مستطیل است و بر چهار جانب آن، ۵۲ حجره با ایوان جلو و در وسط، حوض بزرگ و طولی دو جبهه شمالی و جنوبی در جهت طول صحن مدرسه را زینت داده است، دو تالار بزرگ برای تدریس و محل اجتماع و مباحثه طلاب در طرفین حوض در راسته حجره‌ها احداث شده، و در هریک از چهار زاویه مدرسه، راهرو جداگانه به حیاط خلوت‌هایی متصل گردیده است. در جبهه غرب و در مقابل سردر ورودی به صحن مدرسه، ایوان بزرگ و مجلل جلو گنبد، جلب توجه می‌کند که از کتیبه زیر سقف تا کف زمین، با کاشی هفت‌رنگ تزیین یافته است. جرزها و طاقچه‌های طرفین ایوان بزرگ و پشت بغل‌های حجرات و نمای روکار هر دو مدرسه و همچنین صنفه تحتانی مأذنه، سردر همگی آن‌ها با خشت کاشی الوان و منقش به گل و بوته پوشیده و تزیین یافته است.

۲. بررسی تحولات فرهنگی دوره قاجار

هنر در هر دوره‌ای تجلی‌گاه اندیشه‌ها، باورها و عقاید و سنن و به طور خلاصه، فرهنگ یک قوم و ملت است که از جهان بینی آن قوم نشئت می‌گیرد. هنر در دوران قاجار نیز بازتاب‌دهنده ویژگی‌های فکری، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی‌کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

دوره تاریخی است. «شاهان خاندان قاجار به دلیل عدم آشنایی با ویژگی‌های فرهنگی و سنن ملی ایران و همچنین عدم کفایت برای اداره کشوری به این وسعت، با همسایگان متجاوز و جنگ‌طلبی چون روس و عثمانی با عجز و درماندگی چاره کار را در تجددخواهی و روی آوردن به تمدن غرب دیدند که این امر سبب عقد قراردادهای ریز و درشت با کشورهای اروپایی همچون انگلستان، فرانسه و روسیه سبب رفت‌وآمد تعداد بسیاری از اتباع کشورهای غربی مثل تجار و بازرگانان، نمایندگان سیاسی، مستشاران نظامی و مدرسین و ورود هرچه بیشتر کالاهای خارجی به ایران شد.» (بررسی نقوش اصیل قاجاری). به عبارتی، بحران سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دوره قاجار به اوج رسید و جامعه خسته و فرسوده ایران به دلیل سوء مدیریت، نیاز به دریافت دستاوردهای علمی جامعه جهانی داشت. ورود ناگزیر فناوری اروپاییان، فرهنگ و هنر اروپایی را به ناچار، با خود به ایران آورد. این روند سبب استحاله فرهنگ و هنر سنتی ایرانی اسلامی و پیدایش نوعی به هم ریختگی و بی‌هویتی در هنر ایران، به ویژه تصویرسازی آن شد. (تصویرسازی در عصر صفوی و قاجار، ص ۲۰۳) در این دوران موج غرب‌گرایی و تجددخواهی در تمام شئون زندگی ایرانی، از جمله در هنر ایرانی به چشم می‌خورد. در واقع حکومت قاجار هرچه بیشتر به سوی افول و زوال پیش می‌رود، شاهان قاجار برای پوشاندن هرچه بیشتر ضعف و بی‌کفایتی خود به سمت رخ‌نمایی و شکوه و جلال تو خالی ظواهر گرایش می‌یابند. (همان، ص ۱۴۰-۱۴۱)

۳. کاشی‌کاری

۱.۳. ویژگی کاشی‌کاری دوره قاجار

کاشی‌کاری یکی از ارکان اساسی و مهم در تزیینات معماری ایرانی اسلامی است. امروزه کمتر بنای اسلامی دیده می‌شود که نمودی از کاشی نداشته باشد. «کاشی‌کاری دوره قاجار ادامه کاشی‌کاری دوره صفویه و زندیه است، اما مشخصه ویژه‌ای دارد که کاملاً با دوره قبل و بعد خودش فرق می‌کند. در دوره قاجار، کاشی به مثابه یک بوم نقاشی بود که روی آن انواع نقوش طبیعی گل‌ها و میوه‌ها و موضوعات بزمی و رزمی نقاشی می‌شد. استفاده زیاد از رنگ‌های گرم و شاد مانند زرد و قرمز از دیگر ویژگی‌های کاشی‌کاری دوره قاجار است.» (تزیینات معماری، ص ۴۹) در میان

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پایه ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

تکنیک‌های مختلف کاشی‌کاری معرق و هفت‌رنگ، آنچه در دوره قاجار بیشتر مورد استفاده قرار گرفت و برای نقاشی به وسیله لعاب مناسب‌تر بوده، کاشی هفت‌رنگ است. نکته مهم این است که در هیچ دوره‌ای به اندازه قاجار، کاشی‌های خوش‌ساخت و بزرگ مشاهده نمی‌شود. به لحاظ فنی، بعضی از کاشی‌های قاجار در زمره ممتازترین نمونه‌های این هنر ایرانی به حساب می‌آیند و ابعاد و اندازه‌های کاشی‌های قاجار نیز جز در موارد معدودی در طول تاریخ تکرار نشده است. «رنگ مهم‌ترین و پرمحتواترین بعد هنر است.» (مبانی نظری هنرهای تجسمی، ص ۱۳۹) در هنر قاجار که هنری پرزرق و برق، رنگارنگ و گوناگون است، رنگ‌ها اهمیت ویژه‌ای دارند. کاشی‌کاری قاجار به لحاظ استفاده از رنگ‌های گرم در دوره‌های تاریخی ایران کاملاً متمایز است. (تزیینات معماری، ص ۵۸) به عبارتی، رنگ‌های زرد، نارنجی روشن از جمله رنگ‌های متداول دوره قاجاریه هستند. (مقدمه‌ای بر هنر کاشیگری ایران، ص ۱۹)

۲.۳. تزیینات کاشی‌کاری دوره قاجار

تزیینات صورت‌های نمادینی از هنر اسلامی بوده که علاوه بر جنبه‌های مختلف عملی و کاربردی، در پی تجلی حقیقت ازلی و منعکس‌کننده فرهنگ و هنر ما در قالب رنگ‌ها، نقش‌ها و حجم‌های هندسی در فضاها می‌باشد. به هر حال «تزیین در هنر اسلامی برای بیان فضای قدسی است» (حکمت هنر اسلامی، ص ۷۷) و همواره هنرمندان ایران کوشیده‌اند تا ماده را به سوی ساحت معنا سوق دهند، زیرا اساساً «هنر در بینش اسلامی، شرافت بخشیدن به ماده است.» (جاودانگی هنر، ص ۴۴) در دوره قاجار، به علت نفوذ و رواج فرهنگ و اندیشه غرب، ماهیت صورت‌های تزیینی تغییر می‌کند که متعاقب آن، از مفاهیم متعالی جدا می‌شود و معانی ملموس‌تر و عینی‌تر می‌یابد. نگاه هنرمند قاجار مبتنی بر هنر غربی طبیعت‌گرایانه و انعکاس واقعی و عین به عین است و در نتیجه، ظرافت و جزئیات و ریزه‌کاری‌های بیشتری در نقوش به کار می‌رود. (تزیینات معماری، ص ۵۱)

نقش‌های به‌کاررفته در کاشی‌های دوره قاجار عبارت‌اند از:

۱. **نقوش جانوری:** پرندگان، همپون طاووس، سیمرغ، کبک و گنجشک در ترکیب با نقش و نگاره‌های گیاهی قرار می‌گرفتند.
۲. **نقوش گیاهی:** در دوره قاجار، این نقوش تحت تأثیر فضای فرنگی مآبی هم در

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی‌کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

صورت و ساختار ظاهری و هم در ساختار درونی، دستخوش تغییر و تحول شدند. انواع گل و برگ‌های طبیعی مانند گل سرخ، زنبق، رز، خوشه‌های انگور، میوه‌های رنگارنگ، گلدان‌های پر از گل، نقش گل و گلدان، گل و مرغ، گل‌فرنگ و نقوش اسلیمی و ختایی در این دوره استفاده شده است. در این دوره، نقش‌مایه‌های گلدانی با محوریت عناصر طبیعت گرایانه‌ای همچون انواع میوه‌ها، گل‌ها یا حیوانات و پرندگان ترکیب اصلی است. در این ترکیب‌بندی‌ها حتی نقش‌های ختایی تجزیه و استحاله‌شده دوره صفوی مجدداً در هنر قاجار به حالت‌های طبیعت‌گرایانه نزدیک می‌شوند. (همان، ص ۵۱-۵۷)

۴. بررسی و تحلیل نقوش و نمادهای کاشی‌کاری مسجد-مدرسه آقابزرگ کاشان
استفاده آگاهانه از نگاره‌های تزینی برای تزیین سطوح بناها و تأثیر هنری آن، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های هنر و معماری در ایران دوره اسلامی است. (Decorations, p. 159) تزیینات به‌کاررفته در مسجد-مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان، شامل نقوش زیبایی از کاشی‌های هفت‌رنگ است. نقوش کاشی‌های هفت‌رنگ به‌کاررفته در این دو بنا را می‌توان به دو بخش کلی تقسیم کرد: نقوش جانوری و نقوش گیاهی. نقوش جانوری خود شامل نقش پرنده و گل، پرنده و گلدان و نقوش گیاهی نیز شامل گل زنبق، گل‌فرنگ (گل‌لندی)، اسلیمی و ختایی، محرابی و گلدانی است. در ادامه، ویژگی‌های نقوش هر بخش تجزیه و تحلیل و در نهایت در جدولی با یکدیگر مقایسه می‌شوند. «فرم‌ها و اشکال تزینی در دوره قاجار به تدریج تحت تأثیر هنر غرب، به سمت طبیعت‌پردازی و فاصله گرفتن از فرم‌های تجربیدی و انتزاعی پیش می‌رود و در تزیینات بناها همانند کاشی‌کاری، گچ‌بری و نقاشی دیواری به وضوح می‌توان مشاهده کرد که گل‌ها و پرندگان فرم طبیعی به خود می‌گیرند.» (بررسی نقوش اصیل قاجاری، ص ۱۵۸)

۱.۴. جانوری

۱.۱.۴. پرنده

۱.۱.۱.۴. پرنده و گل

پرندگان در ایران «از دوران‌های پیش از تاریخ، نماد ابر و باران بوده‌اند.» (شاهکارهای شماره چهارم (پایه ۱۲) فرشبافی فارس، ص ۱۵) به دلیل ماهیت عرفانی و معنوی خود که همواره «پرواز» به بهار و تابستان ۱۳۹۳ پژوهش‌نامه کاشان

عنوان ذات لاینفک این موجودات شناخته می‌شد، در مرکز توجه تمامی آفرینندگان آثار تزیینی، چه پیش از اسلام و چه بعد از آن قرار دارد. پرنده در بسیاری از فرهنگ‌ها نماد روح و نقش واسطی میان زمین و آسمان دارد. «اعتقادات باستانی زیادی وجود دارد که بعد از مرگ، روح به شکل یک پرنده جسم را ترک می‌کند؛ بنابراین، پرنده سمبل روح است.» (فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان، ص ۶۸) در عرفان اسلامی، یکی از مهم‌ترین معانی نمادین پرنده، روح یا جان انسان است، بدین معنا که روح به صورت ذات بالرداری تصور شده که به سوی عالم افلاک که موطن اصلی اوست، پرواز می‌کند. (نماد پرندگان در مثنوی، ص ۵۶) پس جای شگفتی نیست که نقش این موجود مخلوق با آزاددستی بیشتر، حتی در اماکن مقدسه و به عنوان عنصر ویژه تصویری، چه در کاشی و چه در مینیاتور و گل و مرغ آورده شده است. نقش پرنده در کنار گل یا به تعبیر دیگر گل و مرغ، در بسیاری از هنرهای سنتی ایران مانند نگارگری، فرش و به‌خصوص در کاشی‌کاری پرکاربرد بوده و هست. «نقش گل و پرنده در کنار یکدیگر نمادی است از روحی که از کالبد و جسم که چون قفس برای او تنگ است و اسیر مانده، رها شده و مانند مرغ به سوی (حق) پرواز نماید و روی گل‌های طبیعت که نماد غایت زیبایی بهشت برین است، بنشیند و در آنجا استغنا، راز و نیاز و این وصال عاشق به معشوق را با عشق و ترنم خویش نیایش کند.» (طوبی گل و مرغ، ص ۳۸) ما شاهد بخش اعظم این تصاویر بر کاشی‌های نصب‌شده در اماکن مقدس و مذهبی دوره قاجار، از جمله در مسجد مدرسه آقابزرگ کاشان هستیم. در شبستان مسجد مدرسه آقابزرگ، بر روی ردیف پایین ستون‌ها، تعدادی قاب کاشی دیده می‌شود که با طرحی واحد پوشانده شده است. نقوش این کاشی‌ها به شکل گل و مرغ، و به صورت قرینه روبه‌روی یکدیگر مشاهده می‌شود. به نظر می‌رسد پرندگان تصویرشده بر این کاشی‌ها بلبل باشد. بلبل را غالب شاعران، پرنده عشق نامیده‌اند و در فرهنگ نمادها این پرنده در ارتباط نزدیک با عشق و مرگ قلمداد شده است. (فرهنگ نمادها، ص ۱۰۳) بلبل بیش از هر پرنده دیگری در مثنوی با گل همراه شده است. «بلبل پرنده‌ای خوش‌الحان و زیباست که همواره در آثار ادبی هم‌نشین گل است و در هنرهای سنتی ما هم‌نشینی بلبل با گل معرف تصویری از باغ بهشت است که هنرمند در پی به تصویر کشیدن آن بوده و این تلاش هنرمند در نهایت سبب پدید آمدن نقش گل و بلبل می‌شود.»

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی‌کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

(بررسی نماد و نقش پرنده در قالی‌های موزه فرش ایران، ص ۳۱) (تصویر ۱)

تصویر (۱): نقش گل و پرنده مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان^۲

۲.۱.۱.۴. پرنده و گلدان

در شبستان مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان، یک قاب کاشی مشاهده می‌شود که بر روی آن تصویر پنج پرنده را در حالتی مختلف می‌بینیم. در بالای قاب، تصویر پرنده‌ای سبزرنگ که بی‌شبهت به طوطی نیست، با بال‌هایی باز بر شاخه گلی نشسته و به پایین خم شده است. طوطی رمز روح انسان است و در روایت است که ارواح مؤمنین همچون پرنده‌ای سبز است. (فرهنگ تلمیحات، ص ۸۶۶) نقش دو پرنده (کبک، بلبل و...) در دو سوی یک گلدان، گیاه یا درخت از نقش‌مایه‌های کهن مورد استفاده بسیاری اقوام به‌خصوص اقوام ایرانی بوده است. تصویر گلدان همان تصویر درخت زندگی است و در نقوش به‌کاررفته در کاشی‌ها نقش گلدان و پرنده در دو طرف آن، نماد کیهانی است. از آنجاکه در بسیاری از باورها، درخت زندگی نماد باروری است، شاید هدف از به تصویر کشیدن درخت و پرنده جدای از زیبایی، اشاره به مفهوم کهن و نمادین یعنی «درخواست باروری» باشد. (بررسی نماد و نقش پرنده در قالی‌های موزه فرش ایران، ص ۳۵) در گوشه پایین تصویر دو کبک با رنگی روشن در دو طرف گلدان قرار دارند. کبک در ایران نمادی از جلوه‌گری، وسوسه، شکوه و زیبایی است. نکته مهم این است که در طراحی نقوش پرندگان، توجه زیاد نقاشان کاشی به صحیح کشیدن اندام پرندگان و دقت در رنگ‌آمیزی که رنگ طبیعی بسیار شبیه به رنگ طبیعی حیوان باشد، به نوعی نگاه طبیعت‌گرایانه یا ناتورالیستی که پژوهش‌نامه کاشان شماره چهارم (پایه ۱۲) بهار و تابستان ۱۳۹۳

متأثر از هنر غرب است، در آن دیده می‌شود. (تصویر ۲)

تصویر (۲): نقش گلدان و پرنده
مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان

در سردر ورودی مسجد آقابزرگ تعدادی کاشی به صورت قاب وجود دارد که در آن، تصویر پرندگان در ترکیب با گل‌ها حالتی روحانی و سرخوشی در بیننده القا می‌کنند. پرنده‌ای که در این تصویر مشاهده می‌شود، هدهد است. این پرنده در ادبیات عرفانی ایران جایگاه خاصی دارد. در منطق‌الطیر^۳ عطار، زمانی که پرندگان جهان سفر نمادین^۴ خود را آغاز می‌کنند، هدهد را راهنمای خود برمی‌گزینند. به کارگیری نقش این پرنده چه به صورت واقعی و چه انتزاعی، در نقوش کاشی‌کاری به تصویر نمادین فردوس یا باغ بهشت اشاره دارد. (تصویر ۳)

تصویر (۳): نقش پرنده مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان

۲.۴. نقوش گیاهی

چشم‌نوازترین یادگارهای باقی‌مانده از دوره قاجار، کاشی‌هایی است که بر اکثر ابنیه

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی‌کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

موجود در کاشان با نقوش گیاهی نقاشی و رنگ آمیزی شده‌اند. دلایل متفاوتی در فراوانی و استقبال از این موتیف‌ها وجود دارد، یکی شاید ارتباط این عناصر بصری با موضوعات روحانی و عرفانی است و اغلب کاشی‌های تزیینی در ابنیه مذهبی را شامل شده است یا شاید نوعی تصویرگری از بهشت، طراوت و شادابی، سکون و آرامش، تنوع رنگ و نقش که با مهارت در کنار هم آورده شده را به بیننده منتقل می‌کند. نقوش گیاهی به‌کاررفته در کاشی‌کاری مسجد- مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان، شامل انواع گل و برگ‌های طبیعی مانند گل زنبق، گل فرنگ، گلدانی و نقوش اسلیمی و محرابی است. در ادامه، نقوش گیاهی به‌کاررفته در هر دو بنا به تفکیک بررسی می‌شود.

۱.۲.۴. گل زنبق

از نقوش به‌کاررفته در کاشی‌کاری مسجد- مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان گل زنبق است که از دوره قاجار به بعد در تزیینات کاشی‌کاری مساجد و بناهای مذهبی رایج شد. گل زنبق در زبان اوستایی نماد «آمرتات» و در زبان پهلوی، «آمرداد»^۵ خوانده می‌شود که معنای بی‌مرگی و جاودانگی است. (سیر تحول و تطور نقوش و نماد در هنرهای سنتی ایران، ص ۶۵) نقش گل زنبق در تزیینات قسمت‌های مختلف مسجد آقابزرگ، سردر ورودی و شبستان منتهی به گنبد آن مشاهده می‌شود. اما در نقوش تزیینات مسجد امام خمینی، نقش گل زنبق نسبت به مسجد آقابزرگ، کمتر به کار رفته است. (تصویر ۴ و ۵)

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

تصویر (۴): نقش زنبق مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان

تصویر (۵): نقش زنبق مسجد- مدرسه امام خمینی کاشان

۲.۲.۴. گل فرنگ

از دیگر نقش‌های به‌کاررفته در مسجد- مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان نقش گل فرنگ است. منبع الهام این نقش، گل‌های سرخ طبیعی است که به گونه‌های مختلف در طبیعت ایران به عمل می‌آیند. گل فرنگ گاهی درون گلدان و گاهی بدون آن طرح می‌شود کلیه طرح‌های این گروه بر مبنای گل‌های طبیعی به‌ویژه گل رز یا رنگ‌های بسیار روشن نظیر زرد، آبی و سرخ است (نمود نمادهای فرهنگی در قالی کرمان، ص ۲۰۵-۲۰۲) این مجموعه نقوش تزیینی، تأثیر نقوش غرب بر نقوش سنتی ایران را در دوره قاجار نشان می‌دهد. «اکثر تزیینات این دوره همچون سایر زمینه‌ها به فراخور خود تحت تأثیر غرب قرار می‌گیرد. نگاه هنرمند در دوره قاجار مبتنی بر هنر غربی، طبیعت‌گرایانه و انعکاس واقعی و عین به عین است» (تزیینات معماری، ص ۵۱) (تصویر ۵) نقوش گل فرنگ به‌کاررفته در مسجد آقابزرگ نسبت به نقوش گل فرنگ مسجد امام خمینی پرکارتر و ظریف‌ترند. نقوش گل فرنگ در تزیینات مسجد آقابزرگ به عنوان نقشی غالب و پرکاربرد است، اما در مسجد امام خمینی نقش گل فرنگ سهم کمتری از کل تزیینات را تشکیل داده است. (تصویر ۶ و ۷)

تصویر (۶): نقش گل فرنگ مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان

تصویر (۷): نقش گل فرنگ مسجد- مدرسه امام خمینی کاشان

۳.۲.۴. گلدانی

نقش گلدان همان تصویر درخت زندگی است. در بسیاری از باورها، درخت زندگی نماد باروری است. (بررسی نماد و نقش پرنده در قالی‌های موزه فرش ایران، ص ۳۵) در دوره قاجار، نقش گلدان با نگاهی ناتورالیستی اجرا شده است. در بناهای این دوره نقش مایه‌های گلدانی، در ترکیب با عناصر طبیعت‌گرایانه‌ای چون انواع گل‌ها نظیر گل رز، زنبق و... به کار رفته است. (تزیینات معماری، ص ۵۱) نقوش گلدانی به کاررفته در مسجد آقابزرگ به شکل گلدان‌های پر از گل است و نقوش آن از ظرافت و جزئیات

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

بیشتری برخوردارند. اما نقوش گلدانی مسجد امام خمینی به صورت ساده و تزیینات کمتری از نقش مایه‌های گیاهی در آن نقش بسته است. در طراحی نقوش گلدانی مدرسه آقابزرگ، نقاش با استفاده از سایه‌روشن و به کار بردن رنگ از تیره به روشن، گل‌ها را به صورت برجسته نقاشی کرده است. اما در طراحی نقوش گلدانی مسجد امام تکنیک سایه‌روشن به کار نرفته است. «با نگرشی دقیق‌تر معلوم می‌شود که نقش مایه‌هایی به صورت کوزه‌هایی پر از گل سرخ و زنبق یا منظره‌های طبیعی اقتباس شده از کارت‌های پستی تازه‌وارد از اروپا، و گاه جایگزین درون قابی بیضی‌شکل از شاخ و برگ زردرنگ، همه مضامین تصویری بی‌سابقه‌ای بوده‌اند.» (هنرهای ایران، ص ۲۹۱) (تصویر ۸ و ۹)

تصویر (۹): نقش گلدانی مسجد- مدرسه امام خمینی کاشان

تصویر (۸): نقش گلدانی مسجد- مدرسه آقابزرگ کاشان

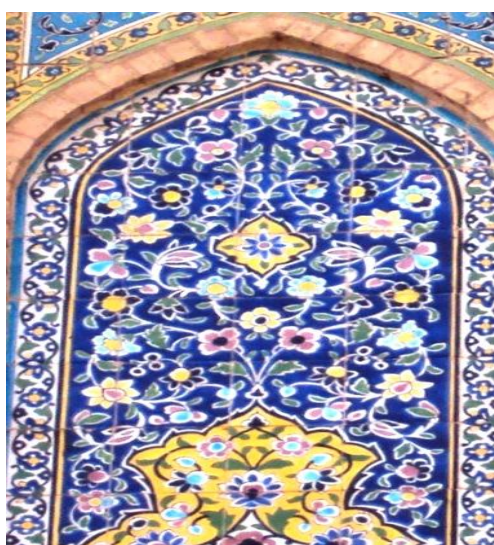
۴.۲.۴. نقش محرابی

نقش محراب یا مهربی، همان‌طور که از نامش پیداست، ریشه در آیین مهر دارد. محراب‌ها همان مهرابه‌های آیین مهرپرستی هستند. (نشانه‌شناسی قالی محرابی) در هنر سنتی ایران، عنصر محراب که شکل‌ها و طرح‌های متنوعی دارد، یادآور دروازه بهشت است. (فرش و معماری، ص ۱۴) به تعبیر دیگر، در طرح محراب سعی می‌شود قداست آن به بیننده القا شود و با برخوردار از درخت و گل‌ها، بهشت موعود را در چشم

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی‌کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

بیننده مجسم کند. (طرح‌ها و نقوش فرش دستبافت کرمان، ص ۳۴) بنابراین به کارگیری نقش گل و گلدان در جایگاه محراب، مطمئناً از فلسفه‌ای برخوردار بوده است و می‌تواند تمثیلی از بهشت باشد. نقوش محرابی به‌کاررفته در مسجد آقابزرگ کاشان شامل اشکال تزئینی گل‌فرنگ، گلدان، زنبق و پرندگان است که به صورت ظریف و دقیق طراحی شده و نقوش تزئینی آن به ناتورالیسم و طبیعت‌گرایانه‌گرایش دارد. اما نقش‌مایه‌های تزئینی به‌کاررفته در نقوش محرابی مسجد امام خمینی دارای گل‌ها و گردش‌های ختایی است و گرایش نقوش آن به فرم‌های تجریدی و انتزاعی نزدیک‌تر است. (تصویر ۱۰ و ۱۱)

تصویر (۱۱): نقش محرابی مدرسه امام خمینی کاشان

تصویر (۱۰): نقش محرابی مسجد مدرسه آقابزرگ کاشان

۵.۲.۴. نقش اسلیمی

اسلیمی نوعی آذین سنتی گیاهی است متشکل از مارپیچ‌ها، امواج و پیچش‌های چکیده‌نگاری شده (استیلیزه) و عناصر انتزاعی برگ‌شکل که به صورت طوماری در اطراف نقوش خمیده قرار گرفته‌اند. (دایرةالمعارف هنر، ص ۲۸-۲۷) تیتوس بورکهارت در تعریف اسلیمی چنین می‌گوید: «این طرح نماد شگفت‌انگیزی از مرتبه‌ای از تفکر و مراقبه است که طی آن، آدمی وحدت در کثرت و کثرت در وحدت را درمی‌یابد. اسلیمی‌ها با پیچش‌های خاص خود، همه حرکت‌ها و جهت‌ها

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

را به راه وحدت و نقطه وحدت بخش که نماد عالی توحید است، سوق می دهند.» (هنر اسلامی، زبان و بیان، ص ۷۱-۶۸) در کنار دروازه ورودی مسجد آقابزرگ، یک نمونه قاب کاشی مشاهده می شود که با نقوش اسلیمی تزیین شده است. در این قاب، نقوش اسلیمی با شاخه های نسبتاً ضخیم در زمینه ای پرگل با گل هایی چون زنبق و گل فرنگ به صورت طبیعت گرا اجرا شده است. در این اینجا نقوش تزیینی بر نقوش اسلیمی غالب است. به عبارتی «به طور معمول در ترکیبات نقوش گیاهی، اسکلت بندی اصلی کار را نقوش اسلیمی تشکیل می دهد، اما در دوره قاجار نقش مایه های گلدانی با محوریت عناصر طبیعت گرایانه ای چون انواع گل ها و پرندگان ترکیب اصلی است.» (تزیینات معماری، ص ۵۱) (تصویر ۱۲)

نقوش اسلیمی به کار رفته بر سردر ورودی ایوان مسجد امام خمینی کاشان مانند سایر نقوش تزیینی دوره قاجار تحت تأثیر هنر غرب قرار دارد. چنانچه در ترکیب نقوش کاشی کاری این دوره، به جای خطوط اسلیمی از نوعی خطوط کلفت موج که متأثر از اشیای فلزی و محصولات فرنگی بوده، استفاده شده است. (همان، ص ۵۲) (تصویر ۱۳) در این بنا نقوش اسلیمی به صورت چرخش های بزرگ و با شاخه های نسبتاً ضخیم مشاهده می شود که «در لابه لای این اسلیمی های ضخیم نقوش ختایی به صورت ظریف قرار گرفته اند تا وسعت این سطوح اسلیمی را کاملاً تعدیل کنند.» (بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار، ص ۷۲)

تصویر (۱۲): نقش اسلیمی مسجد - مدرسه آقابزرگ کاشان

بررسی نقوش و
نمادهای کاشی کاری
دوره قاجار در
دو مسجد...

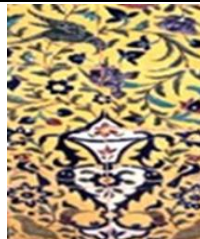
تصویر (۱۳): نقش اسلیمی مسجد- مدرسه امام خمینی کاشان

جدول (۱): مقایسه نقوش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان

انواع نقوش		نام بنا				
		مسجد- مدرسه امام خمینی	مسجد- مدرسه آقابزرگ			
نقوش گیاهی	نقوش گیاهی	گل زنبق	طبیعت گرا نقش غالب و کاربرد فراوان		طبیعت گرا نقش فرعی و کاربرد کم	
		گل فرنگ	طبیعت گرا نقش غالب و کاربرد فراوان		طبیعت گرا نقش فرعی و کاربرد کم	
	اسلیمی	نقوش تزئینی به صورت طبیعت گرا و نقش غالب		نقوش تزئینی به صورت نسبتاً طبیعت گرا و نقش فرعی		

پژوهش نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

ادامه جدول (۱): مقایسه نقوش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه آقابزرگ و امام خمینی کاشان

محرابی	نقوش تزئینی به صورت طبیعت گرایانه		نقوش تزئینی به صورت گرایش به فرم‌های تجریدی و انتزاعی	
	گلدانی	پر تزئین و با جزئیات و کاربرد بیشتر		به شکل ساده و کم تزئین و کاربرد کم
نقوش جانوری	پرنده و گل	کاربرد فراوان به صورت طبیعت‌گرا		مشاهده نشده
	پرنده و گلدان	نقوش تزئینی تحت تأثیر هنر غرب به صورت طبیعت‌گرا		مشاهده نشده

نتیجه‌گیری

در عصر قاجار، تحولات اساسی در همه شئون زندگی ایرانیان و بالطبع در معماری و تزیینات وابسته به آن روی داد. اشکال تزئینی در این دوره به تدریج تحت تأثیر هنر غرب، به سمت طبیعت‌پردازی و فاصله گرفتن از فرم‌های تجریدی و انتزاعی پیش می‌رود و در تزیینات بناها به وضوح می‌توان مشاهده کرد که گل‌ها و پرندگان فرم طبیعی به خود می‌گیرند. بر پایه بررسی‌های به عمل آمده در مسجد - مدرسه آقابزرگ،

بررسی نقوش و نمادهای کاشی‌کاری دوره قاجار در دو مسجد...

نقوش گیاهی به صورت تلفیقی از نقوش مختلف با جزئیات و ریزه‌کاری‌های بسیار بر سطوح دیوار نقش شده‌اند. نقوش طبیعت‌گرایانه‌ای همچون گل‌های زنبق و گل‌فرنگ، نقوش گلدانی، نقوش اسلیمی و محرابی تحت تأثیر فرهنگ و هنر غرب نقش بسته است. در مسجد- مدرسه امام خمینی نقوش گل‌های طبیعی چون زنبق و گل‌فرنگ و نقوش اسلیمی و گلدانی و محرابی نسبت به مسجد آقابزرگ با جزئیات و ریزه‌کاری کمتری به کار رفته است. نقوش تزیینی در مسجد- مدرسه آقابزرگ کاملاً طبیعت‌گرایانه است، اما نقوش تزیینی در مسجد- مدرسه امام خمینی نسبتاً طبیعت‌گرایانه است. نقوش پرندگان در تزیینات کاشی‌کاری مسجد- مدرسه آقابزرگ به صورت طبیعت‌گرا به کار رفته، اما چنین نقشی در مسجد- مدرسه امام خمینی مشاهده نشده است. البته قالب‌های کلی سنتی همچون قوس و محراب و سردرهای همراه با مقرنس که خود ملاحظت و گیرایی خاصی به بنا می‌دهد، باعث شده‌اند که چارچوب هنر ایرانی اسلامی و ارتباط با فضای معنوی آن در تزیینات کاشی‌ها و رنگ‌بندی آن‌ها حفظ شده و ساختار نمادگرایانه نقوش مجموعه‌ها حفظ شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر نک: پرونده ثبتی مدرسه امام خمینی کاشان، دفتر حفظ و احیاء میراث فرهنگی کاشان.
۲. تصاویر ثبت شده در این مقاله توسط نگارنده اول گرفته شده است.
۳. در داستان‌های *منطق‌الطیر* گفت‌وگوی پرندگان درباره پرنده‌ای داستانی به نام سیمرغ وجود دارد و مراد از پرندگان در این راه، سالکان راه حق و مراد از سیمرغ وجود حق تعالی است. (جلوه‌گری نقوش هنری در آثار هنرهای سنتی ایران، ص ۱۸۰)
۴. سفر این پرندگان نماد سلوک روح در جست‌وجوی الوهیت و ذات حق است.
۵. زنبق نماد «آمرداد» و جشن «امردادگان» است که در این جشن، نیاکان ما در این روز به دامان طبیعت می‌رفتند. (سیر تحول و تطور نقوش و نماد در هنرهای سنتی ایران، ص ۶۵)

منابع

- آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، حسن نراقی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- «بررسی نقوش اصیل قاجاری»، هدی زابلی‌نژاد، فصلنامه هنر، شماره ۷۸، ۱۳۸۷.
- «بررسی نماد و نقش پرنده در قالی‌های موزه فرش ایران»، شهلا خسروی‌فر و امیرحسین بهار و تابستان ۱۳۹۳ پژوهش‌نامه کاشان شماره چهارم (پایه ۱۲)

- چیت‌سازیان، فصلنامه پژوهش هنر، سال اول، شماره ۲، ۱۳۹۰.
- بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار، مرتضی گودرزی، سوره مهر، تهران، ۱۳۸۸.
- تزیینات معماری، مهدی مکی‌نژاد، سمت، تهران، ۱۳۸۸.
- تصویرسازی در عصر صفوی و قاجار، محمد فدوی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۶.
- تیتوس بورکهارت، هنر اسلامی؛ زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، سروش، تهران، ۱۳۷۵.
- جاودانگی هنر، تیتوس بورکهارت و دیگران، ترجمه سید محمد آوینی، انتشارات برگ، تهران، ۱۳۷۰.
- جلوه‌گری نقوش هنری در آثار هنرهای سنتی ایران، ج ۲، منتخب صبا، تصحیح حمیدرضا نگهبان، نور حکمت، تهران، ۱۳۸۴.
- حکمت هنر اسلامی، زهرا رهنورد، سمت، تهران، ۱۳۷۸.
- دایرةالمعارف هنر، رویین پاکباز، ج ۹، فرهنگ معاصر، تهران، ۱۳۸۹.
- سیر تحول و تطور نقوش و نماد در هنرهای سنتی ایران، پردیس بهمنی و الیاس صفاریان، دانشکده هنر و رسانه، تهران، ۱۳۸۹.
- شاهکارهای فرشبافی فارس، سیروس پرهام، سروش، تهران، ۱۳۷۵.
- طرح‌ها و نقوش فرش دستبافت کرمان، حمیده واعظی، خدمات فرهنگی کرمان، کرمان، ۱۳۸۶.
- طوبی گل و مرغ، پرویز اسکندرپور خرمی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۳.
- فرش و معماری، عباس کوهزاد، برگرفته از فرش‌های باغی ایرانی نمایشگاه - بهشت بافته، نمایشگاه باغ - فرش‌ها در کلرمون و تهران، ۱۳۸۳.
- فرهنگ اشارات ادبیات فارسی، سیروس شمیسا، ج ۲، میترا، تهران، ۱۳۸۷.
- فرهنگ تلمیحات، سیروس شمیسا، میترا، تهران، ۱۳۸۶.
- فرهنگ مصورنمادها و نشانه‌ها در جهان، میراندابروس میت‌فورد، ترجمه ابوالقاسم دادور، کلهر، تهران، ۱۳۸۸.
- فرهنگ نمادها، ژان شوالیه و آلن گربران، ترجمه سودابه فضایی، انتشارات جیحون، تهران، ۱۳۷۸.
- مبانی نظری هنرهای تجسمی، حبیب‌الله آیت‌اللهی، سمت، تهران، ۱۳۷۶.
- مقدمه‌ای بر هنر کاشی‌گری ایران، محمدیوسف کیانی و دیگران، تهران: موزه رضاعباسی، ۱۳۶۲.
- «نشانه‌شناسی قالی محرابی»، رضا افهمی و فرزانه فرشیدنیک، فصلنامه گلجام، شماره ۱۴، ۱۳۸۸.
- نقاشی روی کاشی، هادی سیف، سروش، تهران، ۱۳۷۶.
- نگاهی به بناهای تاریخی کاشان، حسین فرخ‌یار، اداره میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۷۰.
- نماد پرندگان در مثنوی، محمدرضا صرفی، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۵، شماره ۱۸، ۱۳۸۶.
- «نمود نمادهای فرهنگی در قالی کرمان»، کمال جوانمرد و پرستو امانتکار، مجله مطالعات ایرانی، سال ۱۱، شماره ۲۲، ۱۳۹۱.

- هنرهای ایران، ر. دبلیو فریه، ترجمه پرویز مرزبان، نشر فروزانفر، تهران، ۱۳۷۴.
- *Decoration, Iranica*, vol. VII, Fasc. 2, pp. P.saucek, Priscilla, 1994.

پژوهش‌نامه کاشان
شماره چهارم (پیاپی ۱۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۳

